

Sonja Kuzmančev-Stanojević<sup>1</sup>  
Univerzitet u Novom Sadu  
Filozofski fakultet

Originalan naučni rad  
UDK 330.831.8(091)  
338.246.025:005  
339.13.012.42:316.75  
Primljen: 7.5.2020.  
Prihvaćen: 17.2.2021.



DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2101096K>

## LAVIRINTI NEOLIBERALIZMA: KRATAK OSVRT NA ISTORIJAT POJMA I RAZNOLIKOST KONCEPATA

### Labyrinths Of Neoliberalism: A Brief Review of the History of the Term and the Diversity of Concepts

**APSTRAKT:** *U radu se analizira jedan od najkorišćenijih i najzastupljenijih pojmova današnjice. Zbog te „poznatosti“ i sveopšte „razumljivosti“ neretko dolazi do toga da se pojmom neoliberalizam kao opštim mestom mnogo toga argumentuje, dok se njegovo značenje prećutno podrazumeva. Zbog toga je neophodno vratiti se na početak – na analizu pojma kroz prizmu njegovog istorijskog razvoja, postepeno idući ka definiciji njegovog savremenog značenja. Već pri ovom poduhvatu postaje jasno koliko se pojam o kome je reč menjao i koliko je njegovo značenje poprimalo drugačije konotacije u različitim fazama svog istorijskog razvoja i u istorijskim transformacijama svoje intelektualno-ideološke egzistencije. Ujedno, kontekstualnost neoliberalizma pored toga što je nužno uslovljena njegovim vremenskim, ona je uslovljena i njegovim prostorno diferenciranim varijetetima. Neoliberalizam se različito manifestuje na različitim mestima, vodeći ka nejednakosti njegovog geografskog razvoja. Lavirinti se dodatno komplikuju raznovrsnošću konceptualizacije neoliberalizma kao ekonomske politike, kao ideologije i kao upravljaštva. Razumevanje neoliberalizma u njegovoj višestrukoj pojavnosti, međutim, uključuje i pravilno sagledavanje sva tri navedena shvatanja.*

**KLJUČNE REČI:** neoliberalizam, tržište, ekonomska politika, ideologija, upravljaštvo.

**ABSTRACT:** *The paper analyzes one of the most used and most common terms today. Because of that „familiarity“ and general „comprehensibility“, it often happens that the term neoliberalism as a commonplace argues a lot of things, while its meaning is tacitly implied. Therefore, it is necessary to return to the beginning*

1 skuzmancev@gmail.com

– to the analysis of the concept through the prism of its historical development, gradually moving towards the definition of its contemporary meaning. It becomes clear how much the concept in question has changed and how much its meaning has taken on different connotations at different stages of its historical development and in the historical transformations of its intellectual and ideological existence already in this endeavor. At the same time, the contextuality of neoliberalism, in addition to being necessarily conditioned by its temporal, is also conditioned by its spatially differentiated varieties. Neoliberalism manifests itself differently in different places, leading to the inequality of its geographical development. Labyrinths are further complicated by the diversity of conceptualizations of neoliberalism as economic policy, as ideology and as governmentality. Understanding neoliberalism in its multiple manifestations, however, also includes a correct understanding of all three of these views.

KEY WORDS: neoliberalism, market, economic policy, ideology, governance.

## UVOD

Iako se prvi put pojavljuje već osamdesetih godina XIX veka, a posebno artikuliše na znamenitom skupu – *Kolokvijumu Volter Lipman* u Parizu 1938. godine – termin neoliberalizam se do devedesetih godina XX veka nije mnogo i često mogao čuti. Od početaka novog milenijuma, a posebno sa izbijanjem poslednje globalne (ekonomske) krize, ovo postaje jedan od najkorišćenijih (i najiskorišćavanijih) pojmova – “lingvistički svaštojed našeg vremena, neologizam koji preti da proguta sve druge reči oko sebe” (Rodgers, 2018).

Termin neoliberalizam se u današnjem značenju tako znatno proširuje i obuhvata *široki opseg pojava*: od korporatizacije univerziteta, preko prelaska sa socijalnih politika države blagostanja ka filantropiji i preduzetništvu, do širenja „intenzivnog majčinstva“, privatizacije državnih preduzeća, ekspanzije nisko plaćenih usluga rada, porasta masovnih hapšenja, itd. (Bockman, 2013: 14). Ovom dugačkom i šarolikom listom značenja implicira se to da je neoliberalizam kao ekonomski, politički, društveni i kulturni fenomen rasprostranjen širom sveta povezan sa većim transformacijama globalnog kapitalizma (Bockman, 2013: 14).

On je i jedan od onih „podrazumevajućih“ pojmova koji, poput pojma globalizacije, deli sudbinu svih termina koji su „u modi“ – *što više podrazumevaju, to više postaju mutni i nejasni* (Bauman, 1998). Istovremeno, označavajući često „krivca“ za sve svetske nedaće, neoliberalizam postaje ružna reč, omraženi termin i uvredljiva dnevno-politička fraza, kojom se onemogućava valjana teorijska analiza, interpretacija i debata.

Činjenica jeste da „traganje za teorijskom konzistentnošću neoliberalizma ima dominantno kritički karakter“ (Marinković i Ristić, 2015: 115). Istovremeno je razumevanje poteškoća koje postoje u sagledavanju celovitosti neoliberalizma posledica samog njegovog razućenog i diferenciranog karaktera, kao i razlika

između onoga što bi se, ali samo *uslovno*, moglo nazvati *neoliberalnom teorijom* i onoga što se označava kao *stvarno postojeći neoliberalizam*. Ova se podela mora shvatiti samo uslovno, s obzirom da je preciznije reći da ni *ne postoji* jedinstvena i temeljno izgrađena neoliberalna teorija, niti neoliberalna praksa. Postoje samo „hibridne manifestacije“ neoliberalnih ideja, praksi i doktrina, kao i različita „lica“ i varijeteti neoliberalizma, s obzirom da se neoliberalizam „različito manifestuje na različitim mestima“ (Bockman, 2013: 14). To, međutim, ne znači, da ova *različita* „lica“ neoliberalizma nisu nužno međusobno povezana i isprepletana: intelektualno, birokratsko i političko lice neoliberalizma (Mudge, 2008), uz sve razlike, *dele* to što su „izgrađeni na jedinstvenom, fundamentalnom principu – na superiornosti individualizovane, tržišne konkurencije, nasuprot svim drugim oblicima organizacije“ (Mudge, 2008: 706–707).

Za one koji negiraju postojanje neoliberalizma i ova reč postaje nepotrebna, jer ona ništa (novo) ne označava, osim što ima snažan ideološki prizvuk i funkciju. U tom smislu, iz (uslovno rečeno) vizure njegovih „zastupnika“ posmatrano to je priča o nečemu što zapravo ni ne postoji, jer je neoliberalizam samo „babaroga za malu decu i za levičarske aktiviste...“, „ideološka uvreda“ i „etiketa koju su smislili protivnici liberalizma“, to je „više šifra koja otkriva pripadnost radikalnoj lewici onoga ko je upotrebljava, nego što opisuje konkretnu političku ili ekonomsku filozofiju“, nema ništa *neo* u liberalizmu, itd.<sup>2</sup> Postoje liberalizmi evropskog i američkog tipa, odnosno klasični i moderni liberalizam (sa varijacijama unutar njih), postoji libertarijanizam, itd., ali ne i neoliberalizam. Dakle, ovde se ne radi samo o sporu oko jednog termina, odnosno o uobičajenom i normalnom različitom definisanju termina u društvenima naukama ili o vrlo čestom izostanku njegovog definisanja. Ovde se radi o odricanju mogućnosti samog njegovog postojanja. Zato i ne čudi što skoro niko u *današnje vreme* sebe ne identifikuje kao neoliberala.

U tom se kontekstu sredinom 2016. godine kao svojevrsan „događaj“ i kao „priznanje“ da neoliberalizam postoji, dočekao članak pod naslovom *Neoliberalizam: preskupo plaćen?* (Ostry et al., 2016), s obzirom da dolazi iz neočekivanog pera – od istaknutih ekonomista iz *istraživačkog* odeljenja MMF-a. Ovaj je članak dočekan u javnosti kao izuzetno važno „priznanje“ upravo zbog toga što su „najpoznatiji ekonomisti i političari tako dugo poricali i samo postojanje neoliberalizma odbacujući tu reč kao uvredljivu etiketu... nezadovoljnika koji ne razumeju ni ekonomiju ni kapitalizam“ (Chakraborty, 2016).

Kako pravilno primećuje Rodžers (Rodgers, 2018) problem sa neoliberalizmom niti je to što nema značenje, niti to što ima neograničen broj značenja. Problem je to što se pojam neoliberalizam upotrebljava za *četiri* različita fenomena: 1) za kasnu kapitalističku ekonomiju našeg doba – neoliberalizam kao *ekonomija* (finansijski kapitalizam); 2) za niz ideja – neoliberalizam kao *intelektualni projekat* i kao *ideologija*; 3) za globalno primenljiv skup političkih mera – neoliberalizam kao *politika* i 4) za hegemonističku silu kulture koja nas okružuje i zarobljava – neoliberalizam kao *kulturni režim* (Rodgers, 2018).

2 Vidi: <http://trzisnoresenje.blogspot.com/2012/03/sta-je-neoliberalizam.html>; <https://politika.com/neoliberalni-kapitalizam-babaroga-moderne-ljevicarske-elite?page=1>

Istovremeno, mnogi autori smatraju da je preciznije koristiti naznaku (procesa) *neoliberalizacije* (Peck and Tickell, 2002; Josifidis i Lošonc, 2007; Brenner i dr., 2014; Springer et al., 2016, itd.) umesto statičnog poimanja neoliberalizma, pri čemu se nužno apostrofira različitost između područja koja obuhvataju ove dinamične procese. U tom smislu, na neoliberalizaciju se gleda kroz prizmu trojstva *ideologije, ekonomske politike i upravljaštva* (Larner, 2000; Josifidis i Lošonc, 2007), dok više kritička perspektiva apostrofira shvatanje neoliberalizacije kao trojstva koji uključuje *projekat institucionalne reorganizacije, društveno-prostorne transformacije i ideološke hegemonije* (Brenner i dr., 2014). Inicijalni podsticaji za razumevanje procesa neoliberalizacije, odnosno za razumevanje kompleksnih varijeteta neoliberalizma i neoliberalnih praksi, dolaze iz urbane geografije.

### Neoliberalizam: istorijat pojma i kontekstualnost koncepata

Reč neoliberalizam ne potiče iz jednog korena. Naprotiv, ovu su reč koristile različite grupe ljudi, iz različitih pobuda, sa različitim ciljevima. Prefiksom *neo* se u suštini ukazivalo na određene modifikacije u različitim pravcima liberalizma.

Prema *Oxford English Dictionary* (1989) termin *neoliberalizam* se prvi put u jednom članku pojavljuje kod francuskog ekonomiste i centralnog ideologa kooperativnog pokreta Šarla Gidea (Charles Gide). Gide je 1898. godine, u članku pod naslovom *Has Co-operation Introduced a New Principle into Economics* – koji pretežno predstavlja polemiku sa, kako ga je označio, „neoliberalnim“ ekonomskim stanovištem italijanskog ekonomiste Mafea Pantaleonija (*Maffeo Pantaleoni*) – oslikao i kasnije često shvatanje pojma, *gde uopšteno neoliberalizam predstavlja povratak na klasične liberalne ekonomske teorije Adama Smita (Smith) i njegovih sledbenika*. Posle Gidea u nekoliko navrata je korišćen dati koncept, iako nekonzistentno, ali pretežno u kontekstu povratka/revitalizacije ideja klasičnog liberalizma, kao i uz naglašavanje različitih aspekata liberalizma u opisivanju novijih doprinosa liberalnoj teoriji kao „neoliberalnih“ (Thorsen and Lie, 2006: 9).

Međutim, ovo nije prva upotreba i dodavanje prefiksa *neo* reči liberalizam. Prema Danijelu Rodžersu (Rodgers), prvi su već početkom osme decenije XIX veka pojam neoliberalizam koristili „pobunjenici“ unutar nekadašnje britanske *Liberalne partije*. Kod njih reč neoliberalizam dobija modifikovanije značenje više orijentisano ka jačanju socijalne države i ka razdvajanju slobode od liberalnog projekta *laissez-faire*. Naime, oni su smatrali da maksimalna sloboda od moći države nije povećala i stvarnu slobodu. Zbog toga su bili stava da država mora imati veću ulogu u osiguranju slobode ljudi i njenoj zaštiti od interesa gramzivih zemljoposjednika, poslodavaca i monopolista. Posleratna intelektualna arhitektura Kejnisa (*John Maynard Keynes*) i Beveridža (*William Beveridge*) počiva upravo na ovakvom shvatanju novog, socijalno osvešćenog liberalizma. Međutim, već je od 1940. ovakav smisao pojma neoliberalizam izbledeo iz političkog optičaja u Velikoj Britaniji, dok je u SAD-u dobio naziv *New Deal* liberalizam (Rodgers, 2018).

Termin neoliberalizam se u modernom značenju – onome koje je bliže i njegovom današnjem poimanju – verovatno pojavljuje prvi put 1925. godine u knjizi švajcarskog ekonomiste Hansa Honegera (*Honegger*) pod naslovom *Trends of Economic Ideas*. U svom radu Honeger je identifikovao „teoretski neoliberalizam“ kao koncept zasnovan na radovima Alfreda Maršala (*Marshall*), Bom-Baverka (*Eugen Böhm von Bawerk*), fon Vizera (*Friedrich von Wieser*), Karla Gustava Kasela (*Cassel*) i drugih. Suprotstavljajući se napredujućim idejama socijalizma, a posebno boljševizma, *konceptom neoliberalizma se propagirala doktrina kompeticije i preduzetništva*. Ipak, s obzirom da su funkcije države bile razumevane u *negativnom* smislu, u ovim se radovima suštinski nije značajnije odmaklo od osnovnih postulata klasičnog liberalizma (Walpen, 2004a, in: Plehwe, 2009: 10–11).

Kvalitativno drugačije razumevanje koncepta vezuje se za učenje pripadnika nemačke Frajburške škole pod vođstvom Voltera Ojkena (*Walter Eucken*), počev od 1928–1930. i ljude koji su njome bili inspirisani. Oni su objavljivali svoje radove u časopisu *Ordo* po kojem su kasnije i dobili ime. Pored Ojkena pripadnici nemačke ordoliberalne škole bili su i Aleksandar Ristov (*Alexander Rüstow*), Hans Grosman-Doert (*Hans Großmann-Doerth*), Franc Bom (*Franz Böhm*), Alfred Miler-Armak (*Alfred Müller-Armack*), Vilhelm Repke (*Wilhelm Röpke*) i dr. (vidi: Fuko, 2005).

Pripadnik ove škole, nemački ekonomista Aleksandar Ristov je pojam neoliberalizam (nem. *neoliberalismus*) upotrebio prvi put još 1932. godine, podrazumevajući pod njim model *socijalno-tržišne ekonomije* – model koji je implicirao *jaku državu* koja će kontrolisati i čuvati tržišta (Džesop, 2012: 197).

U literaturi se najčešće i može naći podatak da se izvorna upotreba ovog pojma vezuje upravo za poimanje nemačkog ordoliberalizma kao „novog“ liberalizma. Iako Ristov nije prvi skovao ovaj pojam, on ga je popularisao među svojim nemačkim kolegama, a potom i na širem nivou. Istovremeno je izvesno da se ono *novo* u neo-liberalizmu eksplicite postulira upravo u učenju Aleksandra Ristova i drugih nemačkih ordoliberalna, odnosno u njihovom učenju o socijalno-tržišnoj ekonomiji.

Ristov je svoj „neoliberalni program“ prvi put izneo u govoru u Drezdenu 1932., na skupu vodeće nemačke ekonomske asocijacije. Govor je vrlo jasno naslovljen „*Slobodno tržište, jaka država*“. U njemu je Ristov optužio ekstenzivnu državnu intervenciju za ekonomsku krizu i ukazao na opasnosti mešanja države u ispravljanje različitih ekonomskih problema. Prema njegovom mišljenju, država treba da se uzdrži od velikog mešanja u pitanja tržišta. Međutim, postojanje jake države je nužno, kao i mogućnost za ograničeni intervencionizam dok god on ide u pravcu tržišnih zakona. Do današnjih dana ovaj se dokument smatra osnivačkim dokumentom neoliberalizma (Hartwich, 2009: 15–16).

Pripadnike Frajburške škole i ordoliberalizma su pretežno sačinjavali pravници i liberalni filozofi koji su bili na tragu neo-kantovske epistemologije. Oni su verovali da *pravo* treba da bude upotrebljeno kako bi se društvu nametnule formalne ideje. Ideja takmičenja je – kao sastavni deo slobodnog tržišta – viđena i kao garant političkih prava, ali i kao nešto što se ne može sačuvati samo tržištem.

Zbog toga je država neophodna u implementaciji kompetitivnog poretka, kroz sprovođenje aktivne i normativne anti-monopolske politike. Ovakvo tržište pod mandatom prava i zakona je u potpunosti kompatibilno sa jakim institucijama socijalne sigurnosti i pružanja javnih usluga, proizvodeći ono što je postalo poznato pod nazivom *socijalno tržište* (Davies, 2014: 312).

Termin neoliberalizam je predložen<sup>3</sup>, a potom i artikulisan i korišćen na *Kolokvijumu Volter Lipman* u Parizu 1938. Uvođenje „novog“ pojma suštinski je značilo težnju ka njegovom osavremenjivanju, ali i težnju ka konstruisanju novih ideja koje će nadomestiti nedostatke klasičnog liberalizma i činjenice da on nije bio u stanju da ponudi rešenje za krizu iz 1929. godine. Ujedno, novi termin je implicirao i želju da se napravi otklon od modernog ili američkog liberalizma i značenja ovog pojma posle tridesetih godina XX veka u SAD-u, odnosno da se napravi otklon od, kako se to kaže u SAD-u, *liberala XX veka*. Ovom sintagmom se označava „pozicija levo od centra ili čak levo krilo Demokratske partije SAD“ (Josifidis i Lošonc, 2007: 9).

Kolokvijum Volter Lipman je *koncept neoliberalizma* uokvirio kroz sledeće ključne tačke: prioritetni značaj cenovnog mehanizma; slobodno preduzeće; sistem kompeticije i jaku i nepristrasnu državu (Plehwe, 2009: 14).

Koncept neoliberalizma uokviren na *Kolokvijumu Volter Lipman* je bio prevashodno onakav kakvim ga je šest godina ranije prvi zacrtao Aleksandar Ristov – u skladu sa njegovom političkom i ekonomskom teorijom. To nije više bio koncept neograničene slobode, već tržišne ekonomije pod vođstvom i zakonima države. Koncept potpuno drugačiji od današnjeg kolokvijalnog poimanja neoliberalizma kao „slobodno tržišnog radikalizma“ (Hartwich, 2009: 22–24).

Već na *Kolokvijumu* došlo je do podele na dve struje: između „pravih neoliberala“ okupljenih oko Ristova i Lipmana (*Walter Lippmann*), sa jedne strane i liberala „starog kova“ okupljenih oko Mizesa (*Ludwig von Mises*) i Hajeka (*Friedrich von Hayek*), sa druge strane. Iako su Mizes i Ristov bili prilično bliski prijatelji, u njihovim učenjima su postojale nepomirljive razlike. Za Ristova su liberali starog kova poput Mizesa bili „opasni ekstremisti“. Za Mizesa, neoliberali poput Ristova nisu bili mnogo bolji od „totalitarnih socijalista“ (Hartwich, 2009: 24).

Tako, dok su neoliberali poput Ristova smatrali da je državna intervencija neophodna kako bi se ispravili nedostaci tržišta, Mizes je uvek insistirao da je jedina legitimna uloga države da ukloni barijere ulasku na tržište (Hartwich, 2009: 23). S druge strane, Mizesov učenik, predstavnik iste – austrijske škole ekonomije i nepokolebljivi branilac tvrde tržišne pozicije Fridrih Hajek je, u svojim kasnijim radovima, državi davao donekle veću ulogu, smatrajući da „ni u jednom sistemu koji se može racionalno braniti država ne može ne raditi baš ništa“ (Hayek, 1944: 41). Posebno je, prema njegovom mišljenju, izuzetak od pravila *laissez-faire* kapitalizma potreban u upravljanju monetarnim sistemom (Blok, 2004).

3 Drugi predlozi za naziv „obnovljenog“ liberalizma bili su i *novi kapitalizam*, *pozitivni liberalizam*, *socijalni liberalizam*, pa čak i *levi liberalizam* (Walpen, 2004a, in: Plehwe, 2009: 13–14).

Većina ranih (neo)liberala se jeste eksplicitno distancirala od onoga što su smatrali zastarelom klasično liberalnom doktrinom *laissez-faire*. Oni su težili da ponude nešto novije i proaktivnije. I kod kasnijih članova Društva Mon Pelerin, poput potonjeg nobelovca i predsednika Društva (1984–1986) Džejmsa Bjukenena (*James McGill Buchanan*), prisutan je tako dosta izražen stav o privrženosti državi (vidi: Mirowski, 2013: 41).

Upravo tu – u meri, ali, možda ponajpre, u *načinima* „uplitanja“ države – nalazi se ne samo ključan (iako ne i jedini) razlog nesuglasica između starih „klasičnih“ liberala i ordoliberala, nego je tu i osnovna protivrečnost samog neoliberalizma. Tu se nalazi i odgovor na možda ključno pitanje – *šta je to novo u neo-liberalizmu*.

Pedesetih i šezdesetih godina XX veka pod neoliberalizmom se najčešće podrazumevalo učenje ordoliberala o socijalno-tržišnoj ekonomiji. Iako je Hajek imao bliske intelektualne veze sa nemačkim ordoliberalima, njegovo se ime u tom periodu samo sporadično povezivalo sa neoliberalizmom zbog njegove tvrde pro-tržišne pozicije (Boas and Gans-Morse, 2009). Biti neoliberal tada značilo je pre svega zastupati modernu ekonomsku politiku povezanu sa specifičnom vrstom državne intervencije. Ovo je bio razlog zbog koga su ordoliberali došli u sukob sa radikalnijim klasičnim liberalima poput Mizesa (vidi: Hartwich, 2009).

Milton Fridman (*Friedman*) je 1951. u članku pod naslovom „Neoliberalizam i njegove perspektive“ (*Neo-Liberalism and its Prospects*), razmatrajući „doktrinu koja se ponekad naziva neoliberalizam... a koja se u Americi prvenstveno povezuje sa imenom Henrija Sajmonsa“ (Friedman, 1951) – pod *neoliberalizmom* podrazumevao modifikacije (klasičnog) liberalizma koje se mogu sažeti u *dve ključne tačke*: 1) priznavanje *veće* uloge države i proširenje njenih funkcija tako da se razlikuje od svih kolektivističkih ideologija, ali i od devetnaestovekovnog liberalizma; 2) prihvatanje devetnaestovekovnog naglaska na fundamentalnom značaju pojedinca, ali i zamenu *laissez-faire* onim što je nazvao „kompetitivnim redom“ (Friedman, 1951).

Ukazujući na greške svih kolektivističkih ideologija da u državi pronalazi rešenje za sve probleme i kritikujući ne njihove loše namere, naprotiv, već sredstva kojima se to pokušava postići – *sredstva centralno planske ekonomije*, Fridman jasno apostrofira sledeće:

„Kolektivističko verovanje u sposobnost države da direktnom akcijom otkloni sva zla razumljiva je reakcija na osnovnu grešku devetnaestovekovne individualističke filozofije. Ova filozofija ne pripisuje nikakve uloge državi osim u održavanju reda i osiguravanju izvršenja ugovora. To je bila negativna filozofija. Država može samo da naškodi. *Laissez-faire* mora biti zakon. Zauzimajući ovakvu poziciju, zanemaruje se opasnost da privatna lica mogu kroz dogovore i kombinacije da uzurpiraju moć i da time ograniče slobodu drugih pojedinaca...“ (Friedman, 1951).

Kritikujući navedeno, Fridman jasno ističe da iako „nova doktrina (*neoliberalizam*, prim. S.K.S.) mora postaviti ozbiljna ograničenja moći države da se meša u aktivnosti ljudi; istovremeno se mora jasno prepoznati da postoje važne pozitivne funkcije koje mora izvesti država“ (Friedman, 1951). Država bi,

prema Fridmanovom viđenju, „naravno imala ulogu u održanju reda i zakona, kao i angažman u 'javnim poslovima' kao u klasičnoj varijanti liberalizma. Ali iznad ovog, država bi imala ulogu u obezbeđivanju okvira unutar kojeg bi slobodna kompeticija mogla da buja i u kojem bi cenovni mehanizam efikasno funkcionisao. Ovo uključuje dva glavna zadatka: *prvo*, očuvanje slobode da se osnivaju preduzeća u svakoj oblasti, da uđu u svaku profesiju ili zanimanje i *drugo*, očuvanje monetarne stabilnosti“ (Friedman, 1951).

Čikaška škola ekonomije, čiji je Fridman bio najpoznatiji predstavnik, imala je izuzetno veliki uticaj na neoliberalne politike od sedamdesetih godina prošlog veka. Kroz proširivanje neoklasične ekonomije u nove domene društvenog i individualnog života, kroz kategorije kao što su *ljudski kapital*, ova škola je značajno doprinela konstrukciji neoliberalnog subjektiviteta (Davies, 2014: 313). Ujedno, sa nastupanjem multidimenzionalne krize do koje je došlo sedamdesetih godina prošlog veka, „kada je inflacija postala ključni problem politike, Fridmanovi monetaristički argumenti širili su se i sticali sve veći auditorijum u Sjedinjenim Državama i drugim delovima sveta...“ (Berč i Tikel, 2012: 65).

Korišćenje pojma neoliberalizam 60-tih godina prošlog veka značajno opada. Do njegovog „novog rođenja“ dolazi deceniju kasnije, kada reč i poprima *pežorativnu konotaciju* i to najpre u Latinskoj Americi. Do 1973. godine i nasilnog pučističkog svrgavanja sa vlasti čileanskog predsednika Salvadora Alljendea (*Salvador Allende Gossens*), te dolaska na vlast Augusta Pinočea (*Augusto Pinochet Ugarte*), pojam neoliberalizam nije bio povezan sa radikalnim tržišnim reformama. Ovaj je pojam do tada, kao što je već napomenuto, više označavao ublaženiju i mekšu varijantu liberalizma, očitovanog najviše u nemačkom ordoliberalizmu. Od radikalnih ekonomskih reformi „čikaških momaka“ u Čileu, termin neoliberalizam ne samo da dobija pežorativnu konotaciju, nego dolazi do pomeranja njegovog značenja – od umerenije do radikalne forme liberalizma. Od tada pa naovamo reč neoliberalizam se više ne povezuje sa predstavnicima nemačke Frajburške škole i ordoliberalizma, već sa imenima najvažnijih predstavnika *Društva Mon Pelerin* kao što su Hajek, Fridman, Bjukenen, kao i političarima i državnici – premijerkom Velike Britanije Margaret Tačer (*Thacher*, 1979–1990), predsednikom SAD-a Ronaldom Reganom (*Reagan*, 1981–1989), te predsednicima američkih Federalnih rezervi Polom Vokerom (*Paul Volcker*, 1979–1987) i Alanom Grinspanom (*Greenspan*, 1987–2006). Od 1994. godine i NAFTA sporazuma, te reakcije Zapatista na događaje u Čipasu (Meksiko), pojam neoliberalizam postaje globalan (Boas and Gans-Morse, 2009; Springer et al., 2016.).

Postoji još jedno značenje reči neoliberalizam koje potiče iz Sjedinjenih Američkih Država. Tamo su se 70-tih godina XX veka neoliberalima nazivali „mala grupa novinara, intelektualaca i političara“ – pripadnika levice koji su, međutim, želeli da se distanciraju od tradicionalnog američkog liberalizma *Nju dilovskog* tipa (Robin, 2016). Kum ovog „novog“ američkog liberalizma je bio novinar Čarls Pitera (*Charles Peters*) sa svojim „Neoliberalnim Manifestom“ (*A Neoliberal's Manifesto*, 1983). U suštini ovaj pokret je predstavljao pomeranje od liberalizma radničkog tipa i moderne levice u SAD-u ka konzervativnijem



liberalizmu koji „i dalje veruje u slobodu, pravdu i jednake šanse za sve... ali ne favorizuje više nužno sindikate i veliku vladu ili se suprotstavlja vojsci i krupnom biznisu“ (Peters, 1983: 9). Kulminacija ovog pomeranja ka „centru“, odnosno od američkog liberalizma ka neoliberalizmu je bio izbor Bila Klintona (*Clinton*) za predsednika SAD-a 1992. godine (Robin, 2016).

Neoliberalizam je od samih početaka karakterisao međunarodni i kosmopolitski karakter, uslovljen migracijama nosilaca njegovih ideja, stvarajući „složenu, transnacionalnu konstrukciju“ (Berč i Tikel, 2012: 65), čija se povezanost vezuje za međusobne kontakte glavnih zastupnika i utemeljivača neoliberalnih učenja i posebno za inicijalne ključne „događaje“ – *Kolokvijum Volter Lipman* u Parizu (1938) i osnivanje *Društva Mon Pelerin* (1947). Međutim, same ideje neoliberalne doktrine se nikad ne bi mogle ostvariti da nije postojala *kontekstualna ravan*, odnosno povoljni društveni uslovi koji su je materijalizovali. Decenijama marginalna neoliberalna doktrina je mogla samo da „čeka u akademskim ormanima“ (Perera, 2011: 10), do *sedamdesetih godina prošlog veka* kada se postepeno i preoblikuje u centralni model globalne ekonomske politike. Do tog perioda su učenja ekonomista koji se danas najčešće smatraju „guruima“ neoliberalizma – pre svih Hajeka i Fridmana – bila samo na marginama kako ekonomske nauke, tako i društvenog uticaja, s obzirom na tada dominantni kejnzijanski kontekst. Hajek i Fridman postaju glavni intelektualni izvori neoliberalizma tek sa počecima multidimenzionalne ekonomske krize 70-tih godina prošlog veka, kada neoliberalizam stupa na globalnu scenu, odnosno kada se postepeno i preoblikuje u *centralni model globalne ekonomske politike*. Od tog perioda su se postepeno „u svetu sve više širili modaliteti upravljanja zasnovani na tržištu“ (Maklivi, 2012: 155), uz paralelno restrukturisanje (posleratne) države blagostanja, konačno označivši i „raspad Kejnsove paradigme“ (Grej, 1999: 58).

Kontekstualnost neoliberalizma nužno je uslovljena njegovim *vremenskim*, ali i *prostorno* diferenciranim varijetetima. Neoliberalizam se različito manifestuje na različitim mestima, vodeći ka *nejednakosti njegovog geografskog razvoja* (vidi: Harvi, 2012). Stvarnost *diferenciranosti* kontekstualnih ravni implementacije datih *procesa neoliberalizacije*, podrazumeva i razlike u obuhvatu i intenzitetu primene neoliberalnih ideja u specifičnim kontekstima. Kroz dominantne paradigme – deregulaciju, privatizaciju i trgovinsku liberalizaciju – neoliberalizam je proizveo *mnoštvo varijeteta*, pre nego jednu hegemonu formu kapitalizma (vidi: Birch and Mykhnenko, 2008, Džesop 2012). Prema Bobu Džesopu (Jessop), moguće je izdvojiti četiri osnovna *tipa neoliberalizacije*, odnosno načina na koji se neoliberalizam sprovodio, koji se, pri tom, prikazuju kao „tačke u kontinuumu, koje se po marginama preklapaju“ (Džesop 2012: 197). Ukratko, reč je o sledećim tipovima i oblicima: kao *prvi* i najradikalniji oblik neoliberalizacije javlja se *neoliberalna sistemska transformacija*; *drugi* oblik neoliberalizacije su u suštini endogeni *neoliberalni zaokreti režima* u tzv. liberalnim tržišnim privredama; *treći* oblik čine tzv. *neoliberalni programi strukturnog prilagođavanja* i *četvrti* oblik neoliberalizacije su relativno pragmatična i potencijalno reverzibilna *prilagođavanja neoliberalne politike* (Džesop, 2012: 197–199).

Pored raznolikih neoliberalnih toposa, treba uočiti i hronologiju odnosno tzv. *faze neoliberalizma*. Jednu takvu podelu na *tri faze* neoliberalizma koje karakterišu dominantne političke prakse je načinio Daniel Stedman Džons (Jones, 2012): *prvu fazu* obeležava period od 1920–1950. godine, sa ključnom 1947. godinom – odnosno godinom osnivanja *Društva Mon Pelelin*; *drugu fazu* obeležava period od 1950–1980. godine i dolazak na vlast Margaret Tačer i Ronalda Regana – faza monetarističke kritike neo-kejnzijanizma; *treća savremena faza* od 1980. godine na ovamo (Jones, 2012: 18–19).<sup>4</sup>

Ono što faze neoliberalizma pokazuju ne predstavlja puku hronologiju jednog linearnog homogenog projekta, nego upravo to koliko se neoliberalizam menjao i koliko ima „zapanjujuću sposobnost metamorfoze“ (Brenner i dr., 2014). Ovo je jedan od osnovnih razloga njegove izvanredne izdržljivosti. Pored činjenice da neoliberalizam *nema* ozbiljnijeg oponenta koji bi mogao da ga zameni, za njegovu se ideologiju može reći da je bila „najuspešnija u svetskoj istoriji“ (Anderson, 2000:17) i „verovatno najdelotvornija u svojim posledicama“ (Marinković, 2014: 180), najvećim delom upravo zbog toga što predstavlja „notorno prilagodljiv režim socio-ekonomskog upravljanja“ (Brenner i dr., 2014).

Transformacije neoliberalizma, postulirane kroz prostor i vreme, sagledavaju se u njegovim brojnim varijetetima, ali i u njegovim *hibridnim* manifestacijama. To znači da se – bez obzira na to što se „kako u doksi, tako i u dogmi neoliberalizma tržišna rešenja prodaju kao univerzalni lek“ (Brenner i dr., 2014) – *neoliberalne politike* zapravo ne primenjuju uniformno „...imajući u vidu različiti društveni i kulturni kontekst u različitim zemljama“ (Golubović i dr., 2013: 43). Ono što neoliberalizam, međutim, čini univerzalnim bez obzira na njegovu idejno-ideološku i praktično-političku heterogenost jeste „sveprisutnost tržišno orijentisanih politika“ (Maklivi, 2012: 159). Ujedno, ono što se može okarakterisati kao osnovna zajednička pretpostavka za *implementaciju* neoliberalizma u različitim društvenim i prostornim kontekstima jeste određena – iskorišćena ili namerno izazvana – *kriza* (vidi: Klajn, 2009; Brenner i dr., 2014). Pri tome, *differentia specifica* neoliberalne ideologije ne leži u činjenici da je to ideologija rođena i materijalizovana u krizi, već i da je reč o ideologiji koja se *podmlađuje u krizi* (Brenner i dr., 2014).

Većina istraživača se slaže da se neoliberalizam najšire može definisati kao „*proširenje kompetitivnih tržišta u sva područja života, uključujući ekonomiju, politiku i društvo*“ (Springer et al., 2016). Tako se prema Vendi Larner (*Wendi Larner*) „pojam neoliberalizam odnosi na novu formu političko-ekonomskog upravljanja koja počiva na ekstenziji tržišnih odnosa“ (Larner, 2000: 5), dok se kod Vendi Braun (*Wendi Brown*) može naći slična, ali i sveobuhvatnija definicija, prema kojoj se „neoliberalizam najbolje može razumeti ne samo kao ekonomska politika, već kao upravljačka racionalnost koja širi tržišne vrednosti i metriku

4 Kada je reč o fazama neoliberalizma, u literaturi se kao najcitiranija podela može naći ona koju su sačinili Pek i Tikel (Peck and Tickell). Oni tri faze, odnosno tri značajna istorijska prelaza u konstituisanju neoliberalnog projekta nazivaju *proto*, *roll-back* i *roll-out* neoliberalizmom (vidi: Peck and Tickell, 2002).

u svaku sferu života i konstruiše čoveka isključivo kao *homo economicus*-a“ (Brown, 2015: 176).

Jedna od najsveobuhvatnijih definicija neoliberalizma se može pronaći i kod Džordža Šilabe (*George Scialabba*). Njena posebna vrednost se ogleda kako u konkretizaciji značenja „prodiranja“ neoliberalizma u sve sfere društvenog života, tako i u isticanju uloge *države*:

„Neoliberalizam u suštini predstavlja *proširenje tržišne dominacije na sve sfere društvenog života koje podstiče i sprovodi država*. U *ekonomskoj politici* to označava deregulaciju i privatizaciju. U *kulturi* to označava nespuniti marketing i komodifikaciju svakodnevnog života, uključujući i intimnu sferu. U *pravu* to označava suverenitet potrošača, nediskriminaciju (što je uostalom ekonomski neracionalno) i restriktivnu koncepciju javnog interesa. U *obrazovanju*, to znači zamenu javnog privatnim finansiranjem škola, univerziteta i istraživanja, uz istovremeno menjanje nastavnih planova i istraživačkih područja. U *civilnom društvu*, to znači privatnu kontrolu nad medijima i privatno finansiranje političkih partija, što rezultira i kontrolom nad njima. U *međunarodnim odnosima*, to znači omogućavanje prava investitora pod maskom 'slobodnog tržišta' i ograničavanje prava pojedinačnih država da zaštite svoje radnike, okruženje i valutu“ (Scialabba, 2017).

Neoliberalizam nije uniforman, niti homogen fenomen, ni kao faza kasnog kapitalizma, ni kao jedinstvena škola mišljenja. On predstavlja skup raznolikih škola mišljenja i kontekstualno uslovljenih i stoga manje ili više diferenciranih političko-ekonomskih praksi. Uostalom, ne postoji ni uniformnost i homogenost kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije, već postoje njegovi različiti tipovi i varijeteti. Činjenica jeste da se o neoliberalizmu ne može misliti bez kapitalizma, niti razumeti kontekstualnost transformacija u funkcionisanju samog kapitalizma koje je on doneo. Onih transformacija koje su dovele do toga da se čitava stvarnost počinje organizovati po *modelu i principima tržišta*.

## Neoliberalizam kao ekonomska politika

Shvatanje neoliberalizma kao ekonomske politike predstavlja njegovu najčešću i najkolokvijalniju konceptualizaciju. Neoliberalna ekonomska politika, bazirajući se u velikoj meri na principima neoklasične ekonomije i monetarizma, najpre podrazumeva pomeranje i zaokret od kejnzijanističkog velfarizma i kejnzijanske ekonomske politike upravljanja agregatnom tražnjom ka ekonomiji ponude i ka političkim programima koje favorizuju relativno nespunitane operacije tržišta. Navedeno počiva na stavu da su tržišta daleko bolji način organizovanja ekonomske aktivnosti zato što su povezana sa kompeticijom, ekonomskom aktivnošću i izborom. Neoliberalizam veruje u dovoljnost tržišta da osigura ljudsko blagostanje. Uloga države u takvom sistemu nije da osigura punu zaposlenost i da obezbedi inkluzivni socijalni sistem blagostanja, već da poboljša ekonomsku efikasnost i internacionalnu konkurentnost (Larner, 2000: 5–7).

Neoliberalna *ekonomska agenda* počiva na *dva* glavna načela: *prvo* je uvećanje kompeticije i konkurencije koja se ostvaruje kroz deregulaciju i otvaranje domaćih tržišta, uključujući i finansijska, stranoj konkurenciji; *drugo* je manja uloga države kroz privatizaciju i ograničavanje mogućnosti vlade da povećava fiskalni deficit i akumulira dug (Ostry et al., 2016: 38).

U svojoj osnovi neoliberalizam je *finansijski kapitalizam*, što znači da je „povezan sa deindustrijalizacijom i preusmeravanjem sa proizvodnje dobara i usluga na finansijalizaciju, akumulaciju kapitala zasnovanu na trgovini aktivom“ (Šaul, 2012: 269). Kada je reč o proizvodnji ona se u eri neoliberalne globalizacije mahom premešta u zemlje poluperiferije i periferije sa povoljnijim uslovima poslovanja, nižim ekološkim standardima i jeftinijom radnom snagom.

Iako se neoliberalna ekonomska politika nije svuda širila na isti način, iako postoje razlike u obuhvatu i intenzitetu primene neoliberalnih ideja u specifičnim kontekstima, evidentno je postojanje određenih *zajedničkih* konceptualnih premisa i principa političko-ekonomskih praksi neoliberalizma. U tom smislu, prema Berču i Mihnjenku (*Kean Birch and Vlad Mykhnenko*), svugde jeste bio karakterističan naglasak na *pet osnovnih principa*:

- 1) *privatizacija* državne imovine (te javnih službi, javnih dobara i usluga – proces za koji je Dejvid Harvi (*David Harvy*) skovao termin *akumulacija putem razvlašćivanja* (prim. S.K.S.);
- 2) *liberalizacija* trgovine robom i kapitalnih investicija;
- 3) *monetaristički fokus* na suzbijanje inflacije i dinamiku podsticanja ponude;
- 4) *deregulacija* tržišta rada i proizvoda kako bi se smanjile prepreke u poslovanju i
- 5) *marketizacija* društva putem javno-privatnih partnerstava i drugih oblika komodifikacije (Berč i Mihnjenko, 2012: 15).

Počevši od kraja sedamdesetih godina prošlog veka ovi su se ekonomski principi sa manjim ili većim intenzitetom počeli postepeno primenjivati u zapadnom svetu (najpre u Velikoj Britaniji i SAD-u), da bi se posle sloma komunizma i pada Berlinskog zida definitivno proširili i na Istočnu Evropu, Evroziju, a potom i deceniju kasnije na područje Balkana, uključujući i Srbiju. Kao najčešće spominjani *inicijalni* izrazi političke implementacije neoliberalizma očituju se u periodima vladavine Margaret Tačer u Velikoj Britaniji i Ronalda Regana u SAD-u, a potom i na širem nivou, prevashodno u tzv. zemljama u razvoju i zemljama u tranziciji, sprovođenjem recepata deset neoliberalnih smernica ekonomske politike, odnosno *Vašingtonskog konsenzusa* i dalje kroz programe sistemskih reformi i/ili strukturnih prilagođavanja kao sastavnih delova aranžmana pojedinačnih država sa međunarodnim finansijskim institucijama. Međutim, kao „prvi neoliberalni eksperiment“ se najčešće navodi čileanski slučaj, Pinočeov vojni udar iz 1973., odnosno eksperiment pučističkog uvođenja neoliberalizma, kroz sprovođenje ekonomske politike grupe ekonomista poznatih kao „čikaški momci“.

Kada je reč o o primeni neoliberalizma na ekonomsku politiku u Istočnoj Evropi od 1990., te Evroaziji (državama bivšeg Sovjetskog Saveza), a potom i Balkanu od 2000. godine, te susretu (neoliberalnog) kapitalizma sa državama koje su prolazile i neke još uvek prolaze kroz tranzicijsko-transformacijske procese, moglo bi se reći da sve ove zemlje spadaju u sledeća dva tipa neoliberalizacije prema tipologiji Boba Džesopa (Džesop, 2012) – naime, neke od tih zemalja su prošle najradikalniju tzv. *neoliberalnu sistemsku transformaciju* (sa njom je pokušano, na primer, u Rusiji i Poljskoj), dok su druge prošle i prolaze kroz tzv. *neoliberalne programe strukturnog prilagođavanja*. U ovu drugu grupu bi se mogla svrstati i Srbija. Pod neoliberalnim programima strukturnog prilagođavanja podrazumevaju se „procesi restrukturisanja i promena režima koji su po karakteru više egzogeni i nameću ih vodeće kapitalističke zemlje i/ili transnacionalne ekonomske institucije i organizacije. Ovi procesi uključuju usvajanje neoliberalne ekonomske politike u skladu sa Vašingtonskim konsenzusom, kao delom uslova za odobravanje finansijske i drugih vrsta pomoći privredama pogođenih krizom“ (Džesop, 2012: 198).

Kako apostrofiraju Hilari Apel i Mičel Orenstejn (*Hilary Appel and Mitchell A. Orenstein*, 2016) „neoliberalne reforme su u postkomunističkoj Evropi i Evroaziji napredovale dalje nego što je većina analitičara očekivala. Ne samo da je većina vlada od početaka devedesetih godina primenila politike Vašingtonskog konsenzusa, koje su obuhvatale privatizaciju, makroekonomsku stabilizaciju i liberalizaciju trgovine i cena, već su nastavile sa procesima liberalizacije i dvehiljaditih u sklopu priprema za članstvo u EU“ (Appel and Orenstein, 2016: 314). U tom kontekstu, autori napominju da su u nekim zemljama Istočne Evrope i Evroazije neoliberalne reforme otišle dalje nego što je to slučaj u zemljama uspostavljenih tržišnih ekonomija Zapadne Evrope i Severne Amerike, odnosno da su neke od zemalja u Istočnoj Evropi i delovima bivšeg Sovjetskog Saveza „... sprovedile još radikalnije ekonomske reforme nego što je savetovala EU, uključujući poreze na stan, privatizaciju penzionog fonda, smanjenje stope poreza na dobit, ekstremni monetarizam i nezavisnost centralne banke“ (Appel and Orenstein, 2016: 314). Iako autori na navedeno gledaju kao na „...jednu od velikih neobjašnjivih misterija tranzicije“ (isto: 314), ipak kasnije daju i jedno potpuno suvislo objašnjenje: „Ključni faktor u prihvatanju neoliberalizma u Istočnoj Evropi i Evroaziji, a posebno avangardnog neoliberalizma, bila je dinamika usvajanja neoliberalnih reformi kao signala za impresioniranje potencijalnih investitora i privlačenje kapitala“ (Appel and Orenstein, 2016: 316).

Neoliberalne tendencije u Srbiji sastavni su deo konsolidovanja kapitalizma nakon 2000. godine. Srbija u tom smislu nije mogla biti izuzeta iz dominantne i dominirajuće logike tržišne privrede i odnosa koji u njoj vladaju. Ujedno, u Srbiji – kao ni nigde u svetu – se ne može govoriti o postojanju neoliberalizma kao nekakvog monolitnog i jedinstvenog pravca kretanja. Ne radi se, niti se nigde nije radilo o jedinstvenosti nekog pravca i plana nego o ... „turbulentnim strujama neravnomernog geografskog razvoja“ (Harvi, 2012: 117). Zato je i preciznije govoriti o neoliberalnim tendencijama i procesima neoliberalizacije, odnosno o transformisanju različitih područja stvarnosti pod uticajem neoliberalizma

i konkretnih neoliberalnih politika, te njihovoj ulančanosti i (ne)spojivosti sa datim političkim, kulturnim i društveno-istorijskim kontekstom.

Zbog ograničenosti prostora, uz apostrofiranje da se neoliberalne tendencije u Srbiji jasno mogu zapaziti u brojnim oblastima – u zdravstvu, obrazovanju, u oblasti rada i radno-zakonodavne politike, socijalne politike (vidi na primer: Vuković, 2017), a koji su posledica ne samo egzogenih, nego i endogenih transformacija pod uticajem neoliberalne filozofije, etike i metrike preduzetništva, kompetitivnosti i profitabilnosti, ovde će se ukratko samo targetirati neoliberalne ekonomske tendencije. Naime, kada je reč o *ekonomskim* neoliberalnim politikama i praksama one su u Srbiji sastavni deo konsolidovanja kapitalističkog sistema nakon poslednje decenije XX veka – perioda „blokiranе transformacije“ (Lazić, 2011) – posle petooktobarskih promena 2000. godine i početaka perioda „deblokiranе transformacije“ (Lazić, 2011). Te se tendencije ogledaju u manjoj ili u većoj meri u *finansijskom sektoru* (restrukturiranje velikih banaka, monetarna stabilizacija), u sektoru *investicija* (dominacija inostranih ulaganja) i u opsegu *implementacije načela Vašingtonskog konsenzusa* (Lazić, 2011: 64). Domaći ekonomski kritičari neoliberalizma apostrofiraju ekonomske mere koje se ističu kao one koje su, prema njihovom mišljenju, nepovoljno uticale na domaću privredu i životni standard građana, a koje se odnose, između ostalog, i na stepen implementiranja načela Vašingtonskog konsenzusa i prevashodno posledice brze i izuzetno velike liberalizacije uvoza i sveobuhvatne privatizacije. Navedeno je, smatraju oni, dodatno eskaliralo ili se pokazalo u jasnijem svetlu sa izbijanjem svetske ekonomske krize (vidi: Kovačević, 2012, Dušanić, 2012, Šojić, 2014, Drašković, 2015, itd.).

Kao i u svim zemljama u tranziciji, ovde su se ti procesi dešavali, nametali i uspostavljali „odozgo“ i uglavnom su imali karakter onoga što je Naomi Klajn (*Klein*) okarakterisala kao „šok terapija“ i „kapitalizam katastrofe“ (Klajn, 2009). U tom smislu, neoliberalizacija je u Srbiji, kao i u drugim zemljama u tranziciji, „morala da ima karakter implementacije, to jest, odozgo upravljanoг procesa“ (Lošonc, 2007: 105), pri čemu je u ovim državama, a za razliku od starih zapadnih država blagostanja, primetna značajno veća tendencija izostanka mehanizama *socijetalne zaštite i kontrapokreta* (vidi: Lošonc, 2007).

## Neoliberalizam kao ideologija

Centralne odlike neoliberalne misli (bez obzira na svu diferenciranost njenih koncepata, a potom i političko-ekonomskih praksi) sastoje se u sledeće dve međusobno povezane tvrdnje: *prvo*, tržišta su efikasnija u alokaciji resursa od centralizovane državno-planske ekonomije i *drugo*, centralizovana državno-planska ekonomija vodi kršenju individualnih sloboda (Hull, 2006: 141). Shodno navedenom, iako heterogenog idejnog karaktera, za ideologiju neoliberalizma se može reći da se ključno utemeljuje u klasično liberalnom postulatu *individualne (negativne) slobode* i sa njom nerazdvojno povezane *slobode tržišta*.

Kod utemeljivača neoliberalizma Mizesa, Hajeka i Sajmonsa, a potom i Milтона Fridmana, *ekonomska sloboda* jeste osnovna i primarna sloboda.

Istovremeno, za sve navedene teoretičare ekonomska sloboda ne samo da je primarna, nego je ona i *sredstvo za postizanje političkih sloboda*, koje se u tom kontekstu „posmatraju tek kao nužna posledica“ (Bobio, 1995: 119).

Nepodeljena „tvrđnja o superiornosti tržišnih mehanizama i takmičarskih procesa kapitalističkog razvoja nad državnom, centralno-planskom, socijalnom i ekonomskom organizacijom“, predstavlja jednu od centralnih obeležja kako neoliberalnog diskursa, tako i njegove prakse (Plehwe and Walpen, 2006: 27). Na tom se tragu državni intervencionizam u ekonomiji i mehanizmi socijalne protekcije vide kao put ka manjku slobode i ka nekim oblicima modernog ropstva.

Sa tih pozicija na meti kritike neoliberalne ideologije su prevashodno egalitaristički i solidaristički principi socijalističkih država i država blagostanja, te njihovih intervencionističkih uloga, sa akcentom na šteti koju one čine slobodi građana. Centralizovana državno-planska ekonomija i kolektivizam vide se kao put u totalitarizam i tiraniju, jer se lične slobode podređuju moći države i vode u neke oblike modernog ropstva. Nasuprot planiranju i kontroli koji se, rečima Karla Polanji (*Polanyi*), „napadaju kao negiranje slobode“, istovremeno se „slobodno preduzetništvo i privatno vlasništvo proglašavaju... suštinom slobode“ (Polanji, 2003: 245).

Ideologija slobodno-tržišnog neoliberalizma, nasuprot redistributivnim politikama država blagostanja i progresivnom oporezivanju, postulira se u takozvanom *trickle down* principu, odnosno principu ekonomije kapanja prema kojem će bogatstvo *otkapati na dole* prema siromašnijima, pod pretpostavkom da „talas koji raste podiže sve brodove“ (Harvi, 2012: 90). Bogati pojedinci i preduzetnici će sledeći sopstveni interes na kraju „povući one sa dna“ (Hajek, 1998). Potrebno je samo da se dozvoli neometano poslovanje i sticanje profita, prevashodno kroz poresku politiku i deregulaciju tržišta rada, s obzirom da će to dovesti do novih investicija, stvaranja i otvaranja novih radnih mesta, te u krajnjoj instanci prosperiteta za sve. Takmičenje i težnja ka ostvarivanju sopstvenih interesa na slobodnom tržištu na kraju (spontano) doprinose ne samo ekonomskom razvoju nego i javnom interesu. Koncept *trickle down* ekonomije ili „ekonomije kapanja“, tako „dugoročno blagostanje obećava svima nakon što prođu tešku i bolnu prilagodbu novim globalnim procesima“, gde će „prosperitet i dobrobit koji uživaju sada viši slojevi stanovništva doći tzv. kapanjem do nižih slojeva, ali ne kroz izdvajanje bogatih nego kroz mehanizme slobodnog tržišta“ (Vidović, 2006: 139).

Međutim, zakonitosti funkcionisanja samog kapitalističkog ekonomskog sistema koji funkcioniše na bazi akumulacije i oplodnje kapitala, kao i sticanja profita kroz višak vrednosti, može (ali i ne mora) da toleriše ukupno društveno blagostanje samo u uslovima ekonomskog rasta, kada i višak vrednosti uopšteno raste. Ujedno, činjenica je da je neoliberalna faza kapitalizma faza *finansijskog* kapitalizma, gde se akumulacija kapitala ne zasniva na proizvodnji (novih) vrednosti, već na ekspanziji finansijskog kapitala. Finansijska tržišta „pružaju mogućnosti za investicije bez stvaranja radnih mesta i, kako je svetska finansijska kriza pokazala, spekulativne investicije se hrane efemernim prosperitetom koji može biti zbrisan u kratkom vremenskom periodu“ (Beder, 2009: 17).

## Neoliberalizam kao (biopolitičko) upravljaštvo

Razumevanje načina na koji neoliberalizam „operiše“ na nivou stvaranja *režima istine* i stvaranja neoliberalnog subjekta koji su vođeni „sopstvenim“ interesom i nužnošću takmičenja, implicira da neoliberalizam „nije samo ideologija koja može biti odbijena i raskrinkana, već je to intimni deo kako su naši životi i subjektivnost strukturisani“ (Read, 2009: 34–35).

Zato je neophodno pomeranje korak dalje – od (neo)marksizma ka Fukou. Ono implicira dodatno sagledavanje toga da neoliberalizam nije *samo* ideologija uspostavljena bilo od strane države/država, bilo od strane transnacionalne „korporacijske“ klase. U fukoovskom ključu neoliberalizam se postulira kao „mnogo dublja i mnogo kompleksnija pojava... To je politička ontologija koja fundamentalno oblikuje naše trenutno iskustvo sveta“ (Oksala, 2013: 70).

U tom kontekstu sagledano, pitanje postuliranja neoliberalizma ne može da ne odvede do Fukoovog koncepta *upravljaštva* (fr. *la gouvernementalité*, eng. *governmentality*) kao karike koja povezuje „tehnologije dominacije nad drugima i tehnologije sopstva“ (Foucault, 1988). Fuko liberalizam i neoliberalizam nikad nije razumevao kao puke ekonomske doktrine, niti je neoliberalizam posmatrao kao nastavak ili revitalizaciju klasičnog ekonomskog liberalizma Adama Smita. Njega je analiza liberalizma i pomeranja ka neoliberalizmu prevashodno vodila putem detektovanja onih promena koje su mu i omogućile da definiše (*neo*) *liberalizam kao veštinu upravljanja* – targetirajući značenje onih istorijskih transformacija koje su dovele do toga da se *upravljanje* počinje razumevati kao „veština izvršavanja moći u obliku ekonomije“ (Senelar, 2014: 384).

Ujedno, Fukoova analiza obuhvata i detektovanje razlike u shvatanjima samog tržišta i transformacije u redefinisaju (neo)liberalnog subjekta. Već sa liberalizmom XVIII veka tržište postaje mesto *istine*, a *homo economicus* subjekat modernog doba. Međutim, sa neoliberalizmom se detektuju distinktivnosti – u načinima shvatanja tržišta – od mesta (prirodne) razmene ka mestu socijalno konstruisane konkurencije i kompeticije, koje kao takvo nužno potrebuje intervenciju „...pošto se upravo tržište, ili pre čista konkurencija, koja je sama suština tržišta, ne može pojaviti osim ako nije stvorena i to stvorena aktivnim upravljaštvom“ (Fuko, 2005: 171). Dalji pomak ogleda se u redefinisaju neoliberalnog subjekta od *homo economicus*-a ka *homo entrepreneur*-u – čoveku kao posedniku sopstvenog ljudskog kapitala. U tom smislu, zadatak novog *neoliberalnog upravljaštva* jeste upravljanje konkurencijom kao samom suštinom i ciljem tržišta i, posredno, atomizovanim pojedincima kao subjektima te konkurencije.

Način na koji funkcioniše politička ontologija neoliberalizma kroz koncept racionalnog i za sebe odgovornog *homo economicus*-a/*homo entrepreneur*-a – jeste ono što je Fuko prepoznao kao promenu načina vladanja i *upravljanja* ka tipu društva koje *treba da omogući tržište kao model čiste konkurencije*. Fuko se slagao da neoliberalizam povezuje tržište i moćne države. Ali, ono što čini države zaista neoliberalnim jeste korišćenje tržišta zarad upravljanja, kroz distribuiranje usluga i dobara saobrazno tržišnoj logici efikasnosti, kompetitivnosti i



profitabilnosti. Sa ovim novim „tehnologijama upravljanja“, država osigurava da građani *upravljaju sami sobom* (Bockman, 2013: 14–15).

Najuticanija post-strukturalistička problematizacija neoliberalizma upravo je povezana sa neo-fukoovskom literaturom o upravljaštvu. Na Fukoovom tragu se u post-strukturalističkoj literaturi pravi korisna razlika između *vladanja* (*government*) i *upravljanja* (*governance*). Dok neoliberalizam može da znači manje vladanja iz toga ne sledi da postoji manje upravljanja. To implicira da dok je, s jedne strane, neoliberalizam zainteresovan za određivanje granica države kroz pozivanje na individualni izbor, on uključuje, s druge strane, forme upravljanja koje ohrabruju kako institucije, tako i pojedince da se prilagode normama tržišta (Larner, 2000: 12).

U krajnjoj instanci, radi se o tome da neoliberalizam nužno potrebuje državu, protiv čije svemoći retorički propoveda, što suštinski znači da je „ambivalentnost neoliberalizma prema državi njegova stigma“ (Lošonc i Lošonc, 2016: 36). Neoliberalizmu je država potrebna kako bi „preveo svoje zamisli na teren prakse... Da bi se društvo preokrojilo shodno imperativima tržišta, odnosno, da bi se društvo predizajniralo po slici tržišta, država mora neminovno upregnuti svoj aparat prinude“ (Lošonc i Lošonc, 2016: 35). Jedino na taj način tržište može biti uzdignuto na nivo *bazičnog principa celokupnog društvenog ustrojstva* kojem se nužno sve mora prilagoditi.

## Zaključak

Pravilno sagledavanje neoliberalizma u njegovoj idejno-teorijskoj i praktično-političkoj konceptualnosti se ne može ograničiti na jednu školu mišljenja, jedan tekst, jednog autora. Upravo suprotno, razumevanje neoliberalizma neophodno podrazumeva otkrivanje njegovih kompleksnih geografija, različitih intelektualnih istorija i raznovrsnih političkih implikacija, pre nego njegovo izjednačavanje sa bilo kojom posebnom školom mišljenja (austrijskom, ordoliberalnom, čikaškom) ili sa neoklasičnom ekonomijom u celini (Springer et al., 2016: 4).

Ono što unosi dodatnu konfuziju pri pokušaju razumevanja i objašnjenja analiziranog pojma i fenomena sastoji se u činjenici da postoje mnogi ljudi koji veruju da neoliberalizam, u stvari, ne postoji. Do toga je dovela pežorativna upotreba ovog pojma i pretežno kritički orijentisana literatura koja se njime bavi, ali i prestanak potrebe (neo)liberalnih teoretičara da pokušavaju da objasne koje su to konceptualne, idejne i političko-praktične novine u novom liberalizmu. Podsećanja radi, „uvođenje“ i korišćenje pojma neoliberalizam kod liberalnih teoretičara (prevashodno u periodu između dva rata, kao i neposredno posle Drugog svetskog rata) imalo je za cilj i da napravi otklon od (klasičnog) liberalizma uz puno uvažavanje svih njegovih dobrih strana, ali uz nužnu težnju ka redefinisavanju njegovih zastarelih postulata u skladu sa novom stvarnošću, kao i uz pokušaj razumevanja svih njegovih mana i nedostataka koje je bilo nužno prevazići i popraviti.

Ukratko, ono *novo* u (idejno-teorijskom i „stvarno postojećem“) neoliberalizmu/procesima neoliberalizacije se postulira ponajpre u *redefinisaju odnosa između države i ekonomije*, te drugačije uloge države u klasičnom liberalizmu i neoliberalizmu. Ovakva konstatacija ima dalje implikacije za razumevanje shvatanja načina na koje funkcioniše samo tržište, njegovih dometa i intenziteta, kao i njegovog odnosa ne samo sa i prema državi, nego i društvu. Ujedno, društveno-istorijska kontekstualnost koja ulogu države u neoliberalizmu nužno postulira u drugačiju ravan u odnosu na period klasičnog liberalizma, posledica je nužnosti težnje ka razgradnji onoga sa čim klasični liberalizam nije morao da se „bori“ – sa posleratnom državom blagostanja i svim njenim tekovinama.

Sociološko preispitivanje neoliberalizma nužno implicira sveobuhvatnost *pristupa* koji je svojstven sociologiji kao najopštijoj nauci o društvu. U tom kontekstu je neophodno uvažiti kako razumevanje istorijskih transformacija neoliberalizma, tako i diferenciranost njegovih geografsko-prostornih varijeteta. Ujedno, ovakav pristup podrazumeva nužnost pravilnog sagledavanja neoliberalizma kao *ekonomske politike*, kao *ideologije* i kao *upravljaštva*, s obzirom da tri navedena shvatanja predstavljaju distinktivne nivoe koji rasvetljavaju njegove različite uglove koji zajedno koegzistiraju i koje je, stoga, neophodno posmatrati u njihovoj paralelnoj pojavnosti. Razumevanje uticaja neoliberalizma na *društvo* implicira i razumevanje društvenih posledica ekstenzije tržišnih odnosa i onoga što se naziva komodifikacijom svega, obuhvatajući i ona područja koja nisu (ili nisu prvenstveno) tržišno orijentisana – kao što su područja zdravstvene zaštite, socijalnog staranja, kulture, obrazovanja i nauke. Posledično, kritički ton ovog rada *ne proizilazi* iz ne samo pojednostavljene, nego suštinski *lažne dileme* za ili protiv (slobodnog) tržišta. S obzirom, da se neoliberalizam postulira kao svojevrsna društvena, politička i moralna filozofija prema kojoj „nije dovoljno da postoji tržište: ne može da postoji ništa što nije tržište“ (Treanor, 2005), te da neoliberalni projekat pravi od *tržišta model svih savremenih sloboda*, „konstruktivna socijalna kritika se mora osvrnuti na efikasnost njegovih nastojanja da sve rivale svede na tržišni mentalitet“ (Johnson, 2014: 516–517). U težnji da dekonstruiše mehanizme i načine na koji neoliberalizam kolonizuje svakodnevicu i (p)ostaje dominantan *modus vivendi*, sociološka kritika neoliberalizma mora da postavi *pitanje opravdanosti, implikacija i posledica sveukupne podređenosti države, društva, ljudskih akcija i ponašanja potrebama i vrednostima tržišta*.

## Literatura

- Anderson, Perry. 2000. Renewals. *New Left Review* 1: 5–24.
- Appel, Hilary and Mitchell A. Orenstein. 2016. Why did Neoliberalism Triumph and Endure in the Post-Communist World? *Comparative Politics* 48(3): 313–331.
- Bauman, Zygmunt. 1998. *Globalization: The Human Consequences*. New York: Columbia University Press.
- Beder, Sharon. 2009. Neoliberalism and the global financial crisis. *Social Alternatives* 8 (1): 17–21.

- Berč, Kin i Vlad Mihnjenko. 2012. Svet okrenut udesno. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspón i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 11–31.
- Berč, Kin i Adam Tikel. 2012. Stvaranje neoliberalnog poretka u Sjedinjenim Državama. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspón i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 57–75.
- Birch, Kean and Vlad Mykhnenko. 2008. *Varieties of Neoliberalism? Restructuring in large industrially-dependent regions across Western and Eastern Europe.* Working paper No. 14. Centre for Public Policy for Regions.
- Blok, Volter. 2004. Hajekov „Put u ropstvo“. *Katalaksija: Internet magazin za liberalnu Srbiju.* (<http://katalaksija.com/2004/09/01/hajekov-%E2%80%99Eput-u-ropstvo/>, preuzeto 12.04.2019.)
- Boas, C. Taylor and Gans-Morse, Jordan. 2009. Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan. *Studies in Comparative International Development* 44 (2): 137–161.
- Bobio, Norberto. 1995. *Liberalizam i demokratija.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bockman, Johanna. 2013. Neoliberalism. *Contexts* 12 (3): 14–15.
- Brenner, Neil i dr. 2014. Zagrobni životi neoliberalizma: „Smrt“ neoliberalizma? *Pravo na grad.* (<http://pravonagrad.org/zagrobni-zivoti-neoliberalizma/>, preuzeto 01.03.2018.)
- Brown, Wendy. 2015. *Undoing the Demos.* New York: Zone Books.
- Chakraborty, Aditya. 2016. Kraj neoliberalizma? *Peščanik/The Guardian* (<https://pescanik.net/kraj-neoliberalizma/> preuzeto 03.04.2018.)
- Davies, William. 2014. Neoliberalism: A Bibliographic Review. *Theory, Culture & Society* 31 (7/8): 309–317.
- Drašković, Božo. 2015. Neoliberalna doktrina i ekonomska politika u Srbiji. U: *Strukturne promene u Srbiji: dosadašnji rezultati i perspektive.* Beograd: Institut ekonomskih nauka, str. 15–31.
- Dušanić, Jovan. 2012. Neoliberalizam i kriza. *Nova srpska politička misao.* (<http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/neoliberalizam-i-kriza.html?alphabet=l>, preuzeto: 20.05.2019.)
- Džesop, Bob. 2012. Od hegemonije do krize? Stalna ekološka dominacija neoliberalizma. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspón i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 196–213.
- Foucault, Michel. 1988. Technologies of the Self. In: Martin, H. Luther et al. (eds.). *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault.* Amherst, MA: University of Massachusetts Press, pp. 16–49.
- Friedman, Milton. 1951. Neo-Liberalism and its Prospects. *Farmand*, 17 February 1951, pp. 89–93.
- Fuko, Mišel. 2005. *Rađanje biopolitike.* Novi Sad: Svetovi.
- Golubović, Nataša i dr. 2013. Otvorena pitanja teorije i prakse neoliberalizma. *Teme* 37 (1): 33–47.

- Grej, Džon. 1999. *Liberalizam*. Podgorica: CID.
- Hajek, Fridrih. 1998. *Poredak slobode*. Novi Sad: Global Book.
- Hartwich, Oliver Marc. 2009. Neoliberalism: The Genesis of a Political Swearword. *The Centre for Independent Studies* (<https://www.cis.org.au/app/uploads/2015/07/op114.pdf>, preuzeto 26.06.2018.)
- Harvi, Dejvid. 2012. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Hayek, A. Friedrich. 1944. *The Road to Serfdom*. London and New York: Routledge.
- Hull, Richard. 2006. The Great Lie: Markets, Freedom and Knowledge. In: Plehwe, Dieter et al. (eds.). *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London and New York: Routledge, pp. 141–155.
- Johnson, Pauline. 2014. Sociology and the critique of neoliberalism: Reflections on Petar Wagner and Axel Honneth. *European Journal of Social Theory* 17 (4): 516–533.
- Jones, Daniel Stedman. 2012. *Masters of the Universe: Hayek, Friedman and the Birth of Neoliberal Politics*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Josifidis, Kosta i Alpar Lošonc. 2007. *Neoliberalizam – sudbina ili izbor*. Novi Sad: Graphic.
- Klajn, Naomi. 2009. *Doktrina šoka: procvat kapitalizma katastrofe*. Beograd: Samizdat B92.
- Kovačević, Mladen. 2012. Neoliberalizam u Srbiji – uspon i pad 1–5. *Balkan magazin* (<http://www.balkanmagazin.net/novosti-i-politika/cid128-37509/neoliberalizam-u-srbiji-uspon-i-pad>, preuzeto 15.02.2019.)
- Larner, Wendy. 2000. Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality. *Studies in Political Economy* 63: 5–25.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lošonc, Alpar. 2007. Postoji li mogućnost instaliranja socijalnog kapitalizma u post-socijalističkoj tranziciji? *Sociologija* 49 (2): 97–116.
- Lošonc, Alpar i Mark Lošonc. 2016. Fašizam, post-fašizam i neoliberalizam. *Stvar* 8: 22–41.
- Maklivi, Džuli. 2012. Ponovno stvaranje države blagostanja – od sigurnosne mreže do trambuline. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspon i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 155–173.
- Marinković, Dušan. 2014. *Uvod u sociologiju: osnovni pristupi i teme*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Marinković, Dušan i Dušan Ristić. 2015. Konstrukcija saglasnosti: svakodnevnica i prostorne strategije neoliberalizma. *Sociologija* 57 (1): 112–132.
- Mirowski, Philip. 2013. *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*. London and New York: Verso.
- Mudge, Lee Stephanie. 2008. What is Neoliberalism? *Socio-Economic Review* 6: 703–731.

- Oksala, Johanna. 2013. Neoliberalism and Biopolitical Governmentality. In: Nilsson, Jakob and Sven-Olov Wallenstein (eds.). *Foucault, Biopolitics and Governmentality*. Stockholm: Södertorn University, pp. 53–71.
- Ostry D. Jonathan et al. 2016. Neoliberalism: Oversold? *Finance and Development*, 53 (2): 38–41. (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2016/06/ostry.htm>, preuzeto 15.07.2018.)
- Peck, Jamie and Adam Tickell. 2002. Neoliberalizing Space. *Antipode* 34 (3): 380–404.
- Perera, Veronica. 2011. Neo-liberalism as pensamiento unico – How Did it Happen? ([http://blogs.newschool.edu/janeyprogram/files/2011/10/Veronica\\_Perera\\_050404.pdf](http://blogs.newschool.edu/janeyprogram/files/2011/10/Veronica_Perera_050404.pdf), preuzeto 22.08.2019.)
- Peters, Charles. 1983. A Neoliberal's Manifesto. *The Washington Monthly*. (<http://www.unz.com/print/WashingtonMonthly-1983may-00008>, preuzeto 04.07.2018.)
- Plehwe, Dieter and Bernhard Walpen. 2006. Between Network and Complex Organization: The Making of Neoliberal Knowledge and Hegemony. In: Plehwe, Dieter et al. (eds.). *Neoliberal Hegemony: A Global Critique*. London and New York: Routledge, pp. 27–50.
- Plehwe, Dieter. 2009. Introduction. In: Mirowski, Philip and Dieter Plehwe (eds.). *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Harvard University Press, pp. 1–42.
- Polanji, Karl. 2003. *Velika transformacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Read, Jason. 2009. A Genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the Production of Subjectivity. *Foucault Studies* 6: 25–36.
- Robin, Corey. 2016. The First Neoliberals. *Jacobin*. (<https://www.jacobinmag.com/2016/04/chait-neoliberal-new-inquiry-democrats-socialism/>, preuzeto 04.07.2018.)
- Rodgers, Daniel. 2018. The Uses and Abuses of „Neoliberalism“. *Dissent* (<https://www.dissentmagazine.org/article/uses-and-abuses-neoliberalism-debate/>, preuzeto 13.06.2018.)
- Scialabba, George. 2017. Definition of Neoliberalism. In: *Welcome to Our Neoliberal World – Open Source with Christopher Lydon* (<http://radioopensource.org/welcome-neoliberal-world/>, preuzeto 20.03.2018.)
- Senelar, Mišel. 2014. Okolnosti kursa. U: Fuko, Mišel (2014). *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Springer, Simon et al. 2016. An Introduction to Neoliberalism, In: Springer, Simon, Kean Birch and Julie MacLeavy (eds.). *Handbook of Neoliberalism*. New York and London: Routledge, pp. 1–14.
- Šaul, Džin. 2012. Poraziti neoliberalizam – marksistička internacionalistička perspektiva i program. U: Berč, Kin i Vlad Mihnjenko (ur.). *Uspori i pad neoliberalizma: kraj jednog ekonomskog poretka?* Beograd: Zavod za udžbenike, str. 268–284.
- Šojić, Milan. 2014. Liberalizam i tranzicija – iskustva Srbije i okolnih zemalja. U: Vukotić, Veselin i dr. (ur.). *(Anti)liberalizam i ekonomija*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, str. 242–251.

- Thorsen, Dag Einar and Amund Lie. 2006. *What is Neoliberalism?* University of Oslo: Department of Political Science.
- Treanor, Paul. 2005. Neoliberalism: origins, theory, definition. (<http://web.inter.nl.net/users/Paul.Treanor/neoliberalism.html>, preuzeto 25.09.2019.)
- Vidović, Davorka. 2006. Neoliberalni model globalizacije i socijalna država: pitanje jednakosti. U: Vidović Davorka i Davor Pauković (prir.). *Globalizacija i neoliberalizam: Refleksije na hrvatsko društvo*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja, str. 137–152.
- Vuković, Danilo. 2017. *Preoblikovanje neoliberalizma: socijalna politika u Srbiji*. Novi Sad: Mediterran publishing.

*Dodatni Internet izvori:*

- Šta je neoliberalizam? Tržišno rešenje (<http://trzisnoresenje.blogspot.com/2012/03/sta-je-neoliberalizam.html>; preuzeto 18.08.2019.)
- Neoliberalni kapitalizam – barbaroga moderne ljevičarske elite. *Pollitika* (<https://pollitika.com/neoliberalni-kapitalizam-babaroga-moderne-ljevicarske-elite?page=1>, preuzeto 18.08.2019.)